

Η εξέλιξη του Α΄ Κοιμητηρίου της Αθήνας μέχρι τα χρόνια του Μεσοπολέμου

Μαρία Δανιήλ

Αρχιτέκτων Μηχανικός
MSc «Προστασία Μνημείων» ΕΜΠ

Το Α΄ Κοιμητήριο της Αθήνας είναι το πρώτο συγκροτημένο κοιμητήριο που ιδρύθηκε στην πόλη, στα πρώτα χρόνια της σύστασης του νεοελληνικού κράτους. Ο αρχικός του πυρήνας, ο οποίος διακρίνεται μέχρι σήμερα, δημιουργήθηκε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα και σταδιακά επεκτάθηκε καταλαμβάνοντας τη σημερινή του έκταση.

1. Χάρτης των Αθηνών του 1866. A. Mommsen, *Athenae Christianae*, Lipsiae 1878.

Πηγή: Γενάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών.

Πρόκειται για το επίσημο κοιμητήριο της Αθήνας και βρίσκεται στο κέντρο της πόλης. Από ιστορική και καλλιτεχνική άποψη, θεωρείται πολύ σημαντικό. Το κεντρικό του τμήμα συμπεριλαμβάνει αξιόλογα γλυπτά και αποτελεί ουσιαστικά μια υπαίθρια συλλογή, αντιπροσωπευτική της γλυπτικής του 19ου αιώνα.

Περίγραμμα των αθηναϊκών κοιμητηρίων

Τους χώρους ταφής και τις ταφικές συνήθειες στην Αθήνα των προϊστο-

ρικών και γεωμετρικών χρόνων τις γνωρίζουμε από το πλούσιο ανασκαφικό έργο των τελευταίων δεκαετιών. Σύμφωνα με αυτό, ταφές εμφανίζονται πάνω στην Ακρόπολη, γύρω από αυτήν και στην περιοχή της μετέπειτα Αγοράς που ιδρύθηκε από τον Σόλωνα¹.

Στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. παύουν οι ταφές στην Αγορά, ενώ συνεχίζονται δυτικά του Αρείου Πάγου. Πιθανώς αυτή την εποχή να χρονολογείται η διάταξη που καθορίζει την ταφή των νεκρών εκτός των τειχών της πόλης. Νέο συγκροτημένο νεκροταφείο εμφανίζεται το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα στον Κεραμεικό, που σταδιακά καθιερώθηκε ως το επισημότερο των εκτός των τειχών νεκροταφείων της πόλης.

Κατά τους κλασικούς χρόνους, εμφανίζονται πολλοί τάφοι εκτός του περιβόλου, ο Κεραμεικός συνεχίζει να είναι το μεγαλύτερο και επισημότερο νεκροταφείο, ενώ στο Δημόσιο Σήμα θάβονται οι πολιτικοί άνδρες και οι ήρωες πολέμου. Προς το τέλος της ελληνιστικής εποχής η συνοικία της Κοίλης, απομονωμένη από την υπόλοιπη πόλη εξαιτίας του διατειχίσματος, χρησιμοποιείται για την ταφή νεκρών, ενώ στα ρωμαϊκά χρόνια συγκροτείται εκεί εκτεταμένο νεκροταφείο².

Οι ταφές των πρώτων Χριστιανών αρχικά ακολούθησαν την προγενέστερη παράδοση, αργότερα όμως καθιερώθηκαν χριστιανικά νεκροταφεία και μέσα στην πόλη, στη νότια πλευρά της Ακρόπολης. Στις περισσότερες περιπτώσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκκλησιών, μονόκλιτων βασιλικών μικρών διαστάσεων, που

χρησίμευαν ως κοιμητηριακοί ναοί³. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι ταφές τόσο των Χριστιανών όσο και των Τούρκων γίνονται μέσα στην πόλη. Οι πλούσιοι Χριστιανοί και ιερωμένοι θάβονται μέσα στους ενοριακούς ναούς, ενώ οι απλοί πολίτες στους περιβόλους αυτών. Οι ταφές των Τούρκων γίνονται συνήθως στον περιβάλλοντα χώρο των τζαμιών τους, αλλά και σε συγκροτημένα νεκροταφεία που εμφανίζονται δυτικά της Ακρόπολης⁴ και κοντά στο Ολυμπίο, με την ονομασία «Μνημούρια»⁵. Οι ξένοι θάβονται στο Θησείο (στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου) και στη μονή των Καπουτσίνων.

Μετά τον καθορισμό της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, οι ταφές των Χριστιανών γίνονται σε ειδικό νεκροταφείο μετά τον

Ιλισσό και νότια του λόφου του Αρδηπτού, στο σημερινό Α΄ Κοιμητήριο. Η ίδρυση αυτού του νεκροταφείου βασίζεται στο Βασιλικό Διάταγμα της 28ης Μαρτίου/9ης Απριλίου του 1834, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 16/6.5.1834 στο Ναύπλιο. Σύμφωνα με αυτό, απαγορεύτηκαν οι ταφές στις εκκλησίες και ρυθμίστηκε η λειτουργία των νεκροταφείων του κράτους. Με το ίδιο διάταγμα ανατίθεται στη δικαιοδοσία των Δήμων και Κοινοτήτων η ίδρυση, η συντήρηση και γενικά η ευθύνη της λειτουργίας των νεκροταφείων.

Ταυτόχρονα, το Θησείο έπαψε να χρησιμοποιείται ως ναός του Αγ. Γεωργίου, αφού χαρακτηρίστηκε ως αρχαιολογικό μνημείο, με συνέπεια την κατάργηση των ταφών των ξένων δογμάτων. Οι Διαμαρτυρόμενοι συνέστησαν τότε νέο νεκροταφείο

κοντά στο Στάδιο και δίπλα στον Ιλισσό, στη θέση όπου προέβλεπε βοτανικό κήπο το σχέδιο Κλεάνθη-Σάουμπερτ και στον σημερινό κήπο του Ζαππείου. Το νεκροταφείο αυτό συστάθηκε πριν από το 1837 αφού απεικονίζεται ήδη σε χάρτες της εποχής αυτής⁶. Οι Καθολικοί Βαυαροί αρχικά είχαν δημιουργήσει νεκροταφείο στο Π. Ηράκλειο κοντά στον καθολικό ναό του Αγ. Λουκά⁷, ενώ ταυτόχρονα οι λιγιστοί υπόλοιποι Καθολικοί χρησιμοποιούσαν το νεκροταφείο του Αγ. Λαζάρου⁸.

Το Α΄ Κοιμητήριο

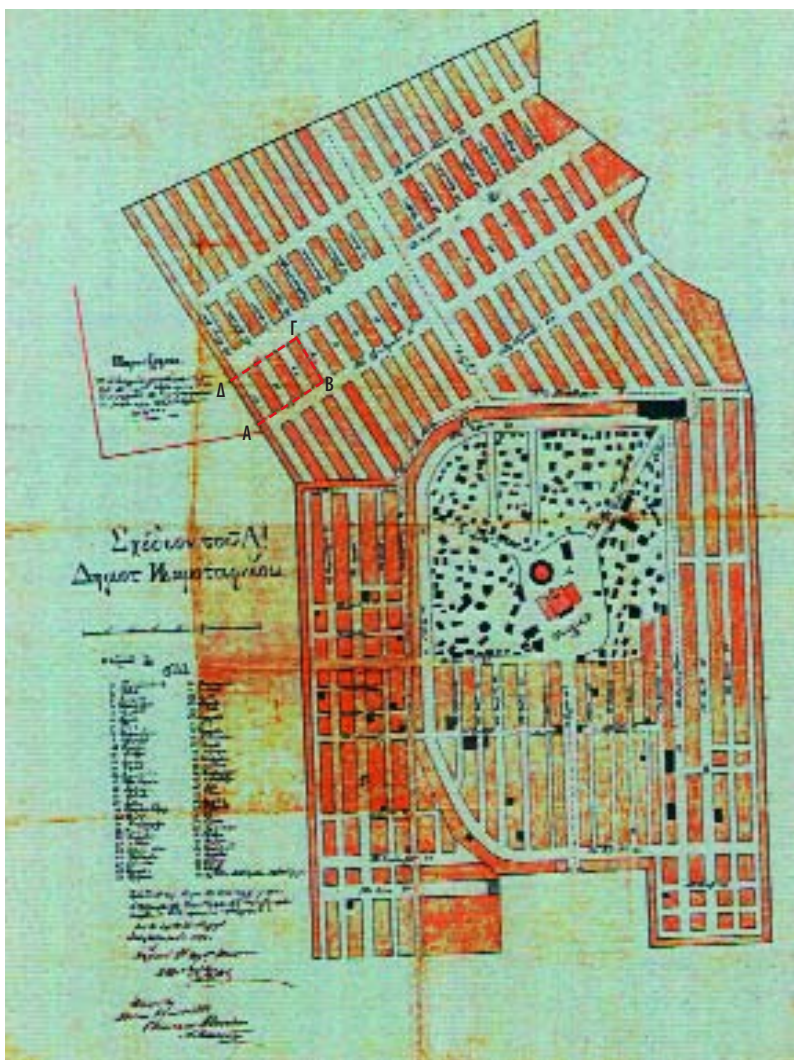
Το Α΄ Κοιμητήριο εκτός από το ορθόδοξο τμήμα, που καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος του κοιμητηρίου, περιλαμβάνει το ισραηλιτικό τμήμα, έκτασης 2 περίπου στρεμμάτων, το προτεσταντικό τμήμα, έκτασης 8,5 περίπου στρεμμάτων, και το στρατιωτικό τμήμα, έκτασης περίπου ενός στρέμματος.

1. Το τμήμα των Ορθοδόξων

α. Ο αρχικός πυρήνας

Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς δημιουργήθηκε το Α΄ Κοιμητήριο. Το πρώτο σχετικό έγγραφο αφορά στην περιτοίχισή του και χρονολογείται το 1837, ενώ από τα γραφόμενα σε αυτό συμπεραίνει κανείς πως υπήρχε και παλαιότερα. Η ύπαρξη επιγραφών του 1837 σε ταφόπλακες μπορεί να ενισχύσει την αποδοχή αυτής της χρονολογίας ως απαρχής του νεκροταφείου, με την προϋπόθεση ότι αυτές δεν προήλθαν από ανακομιδή οστών⁹.

Στο Πρωτόκολλο του Δήμου Αθηναίων, για πρώτη φορά το 1838, επί δημαρχίας Δ. Καλλιφρονά (1837-1841), αναφέρεται ότι υλοποιείται η ανέγερση νεκροταφείου ανατολικά της πόλης, που ήταν αρκετά ευρύχωρο, χωρίς όμως νεκροτοίχισμα, νεκροστάσιο, δένδροφυτεύσεις και φύλακα¹⁰. Αργότερα, από τον προϋπολογισμό του Δήμου Αθηναίων του έτους 1839 επιβεβαιώνεται πλέον η λειτουργία του.

2. Τοπογραφικό σχέδιο του Α΄ Δημοτικού Νεκροταφείου, κλ. 1:500, θεωρημένο το 1896 επί δημαρχίας Λ. Καλλιφρονά. Πηγή: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.

Δεν είναι γνωστό επίσης με ποια διαδικασία επιλέχθηκε η συγκεκριμένη τοποθεσία για τη δημιουργία του νέου νεκροταφείου. Βασίστηκε στο Βασιλικό Διάταγμα του 1834 «Περί των νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών». Πιθανώς στην επιλογή να συνηγορούσε η παρλιόσια θέση του, ώστε να διατηρούνται θρησκευτικές ή μεταφυσικές δοξασίες σχετικά με το νερό ως στοιχείο καθαρισμού, αλλά και για τη διατήρηση της υγιεινής¹¹.

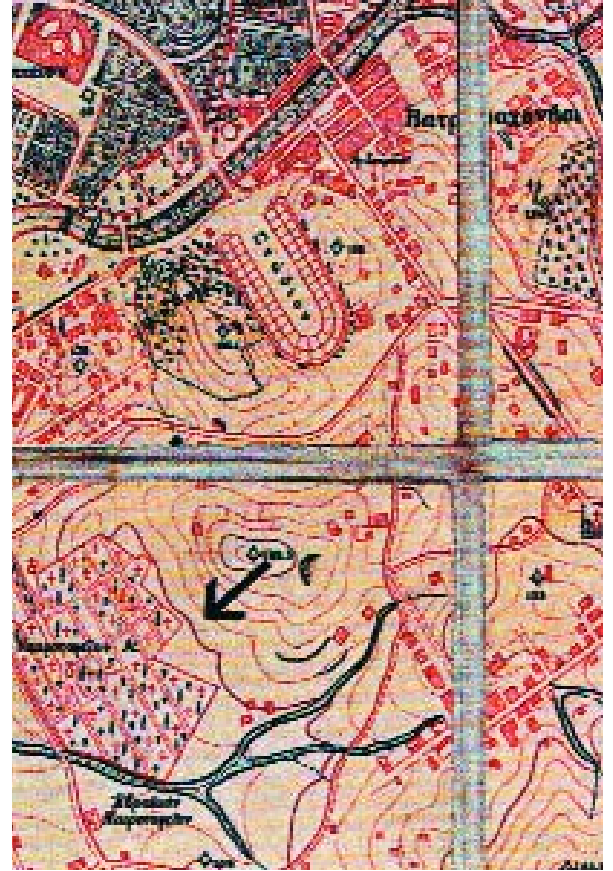
Σημαντικό ρόλο θα έπαιξε το γεγονός ότι το μέρος ήταν εύκολα και γρήγορα προσπελάσιμο αφού βρισκόταν σε κεντρικό οδικό άξονα, τη σημερινή οδό Αναπαύσεως, η οποία οδηγεί στο Α΄ Κοιμητήριο και ταυτίζεται με την αρχαία οδό που οδηγούσε από τις Διομείες Πύλες στο Σούνιο¹². Ο ίδιος αυτός δρόμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας συνέδεε την περιοχή με την πόλη μέσω της Πύλης του Αδριανού¹³.

Άγνωστη είναι η αρχική έκταση και το αρχικό σχέδιο του κοιμητηρίου. Δεν εμφανίζεται σε κανένα από τα αρχικά τοπογραφικά σχέδια της πόλης και σε καμιά απεικόνιση ή μαρτυρία, ενδεχομένως λόγω της περιορισμένης του έκτασης, ενώ το νεκρο-

ταφείο των Διαμαρτυρομένων σημειώνεται ήδη από το 1837.

Γνωρίζουμε όμως από δημοσίευμα της εφημερίδας *Αθηνά* του 1840 ότι το ίδιο έτος κατασκευάζεται εκκλησία και κατοικία ιερέα και φύλακα καθώς και ότι το 1842, επί δημαρχίας Α. Πετράκη (1841-1844), συντάσσεται Διακανονισμός της λειτουργίας του νεκροταφείου, ενώ στην πρώτη περίοδο δημαρχίας του Γ. Σκούφου (1851-1863) έγινε η «Σχεδιογράφησι και η μόρφωσις δενδροφύτων οδών»¹⁴.

Η πρώτη απεικόνιση που σώζεται μέχρι σήμερα είναι του 1860, όταν στο «Τοπογραφικόν Σχέδιον των Αθηνών και των πέριξ», που συντάχθηκε από τον Ε. Καλλέργη, εμφανίζεται ο αρχικός πυρήνας του νεκροταφείου γύρω από το ναό του Αγ. Λαζάρου. Το σχέδιο αυτό παρουσιάζει ένα ορθογωνισμένο σχεδόν οικόπεδο που η μια του επιμήκης πλευρά είναι παράλληλη με την αρχαία οδό προς το Σούνιο, ενώ η άλλη εμφανίζει αποτμήσεις. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι λίγο μακρύτερα, εκτός του νεκροταφείου και μετά το ρέμα της Γούβας, διαπιστώνεται η ύπαρξη μικρού τούρκικου νεκροταφείου. Η ίδια σχεδόν απεικόνι-

3. Απόσπασμα τοπογραφικού χάρτη που εκπονήθηκε το 1905 από τη Σχολή Υπαξιωματικών. Απέναντι από το Στάδιο εμφανίζεται το νεκροταφείο των Διαμαρτυρομένων πριν από τη μεταφορά του. Πηγή: Α. Παπανικολάου Κρίστενσεν, *Το Παναθηναϊκόν Στάδιον*, ΥΠΠΟ Γεν. Γραμ. Ολυμπιακών Αγώνων Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2003.

4. Απόσπασμα χάρτη της πόλης των Αθηνών του 1930, Κ. Μπίρης. Πηγή: Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο Αθηνών.

ση εμφανίζεται και στο χάρτη των Αθηνών του 1866 του Α. Mommsen στο βιβλίο του *Athenae Christianae* (Lipsiae 1878) (εικ. 1).

Β. Οι επεκτάσεις του κοιμητηρίου μέχρι το 1910

Το ίδιο περίπου περίγραμμα, ελάχιστα μεγαλύτερο, εμφανίζεται και στον τοπογραφικό χάρτη της περιοχής των Αθηνών που εκπονήθηκε το 1875 από τον J. Kaupert¹⁵, παρότι είναι γνωστές οι επεκτάσεις που έγιναν¹⁶. Συγκεκριμένα, την περίοδο 1859-1890 αγοράστηκαν συνολικά «σαράντα επτά χιλιάδες οκτακόσια ενενήντα τρία και σαράντα ένα (47.893,41) τετραγωνικά μέτρα»¹⁷. Επί δημαρχίας Λ. Καλλιφρονά (1895-1899), θεωρείται στις 7 Ιουνίου του 1896 από μηχανικό του Δήμου Αθηναίων και από τον Δήμαρχο Καλλιφρονά τοπογραφικό σχέδιο του Α΄ Κοιμητηρίου σε κλίμακα 1:500 (εικ. 2). Το κοιμητήριο είχε έκταση 69.447 τ.μ. και χωριζόταν σε πέντε τμήματα που διακρίνονται στο σχέδιο με ε-

στιγμένη κίτρινη γραμμή. Στο σχέδιο διακρίνεται επίσης εμφανώς το παλαιό τμήμα του κοιμητηρίου, με την πλατεία του Αγ. Λαζάρου, εμβαδού 808 τ.μ.

Ο παλιός πυρήνας γύρω από τον Άγ. Λάζαρο δεν έχει καμία χάραξη σε αντίθεση με το υπόλοιπο κοιμητήριο που έχει οργανωθεί σχεδιαστικά σε ορθογωνισμένο κάναβο, δημιουργώντας μεγάλα τμήματα ταφής πλάτους 5-6 μέτρων ανάμεσα σε φαρδείς δρόμους πλάτους 4 μέτρων. Η διάταξη αυτή υλοποιήθηκε και διακρίνεται μέχρι και σήμερα στο ίδιο τμήμα του κοιμητηρίου. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σήμανση των οδών του κοιμητηρίου στις οποίες έχουν αποδοθεί τα ονόματα του Όθωνα, της Αμαλίας καθώς και διαφόρων ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης. Το σχέδιο αυτό προφανώς εκπονήθηκε για τη μελέτη οργάνωσης του αρχικού κοιμητηρίου και των επεκτάσεων αυτού με σκοπό τον εξωραϊσμό του, ώστε να συμπεριληφθεί στους επισκέψιμους χώρους της πόλης εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων¹⁸.

Το επόμενο σχήμα του νεκροταφείου που εμφανίζεται στον τοπογραφικό χάρτη των Αθηνών των Φ. Χαγίερ και Α. Δημητρίου του 1900¹⁹ και στον τοπογραφικό χάρτη που εκπονήθηκε από τη Σχολή Υπαξιωματικών, το 1905²⁰, είναι σαφώς διαφορετικό, αρκετά μεγαλύτερο και όχι ορθογωνισμένο (εικ. 3). Περιλαμβάνει συμβολισμούς δέντρων και δύο ναούς χωρίς να τους κατονομάζει, τον γνωστό ναό του Αγ. Λαζάρου και άλλον ένα εκτός του νεκροταφείου, μπροστά στην είσοδο και επί της οδού Αναπαύσεως. Πρόκειται για το ναό των Αγ. Θεοδώρων που κτίστηκε το διάστημα 1899-1901.

γ. Οι επεκτάσεις του Μεσοπολέμου

Από το 1908 μέχρι το 1930 το Α΄ Κοιμητήριο επεκτείνεται, αφού τη χρονική εκείνη περίοδο αγοράστηκαν από τον Δήμο Αθηναίων συνολικά «σαράντα επτά χιλιάδες οκτακόσια ενενήντα τρία και σαράντα ένα

5. Σχέδιο του Α΄ Κοιμητηρίου του 1937, με σημειωμένες τις σταδιακές επεκτάσεις του. Πηγή: Δ/ση Περιουσίας Δήμου Αθηναίων.

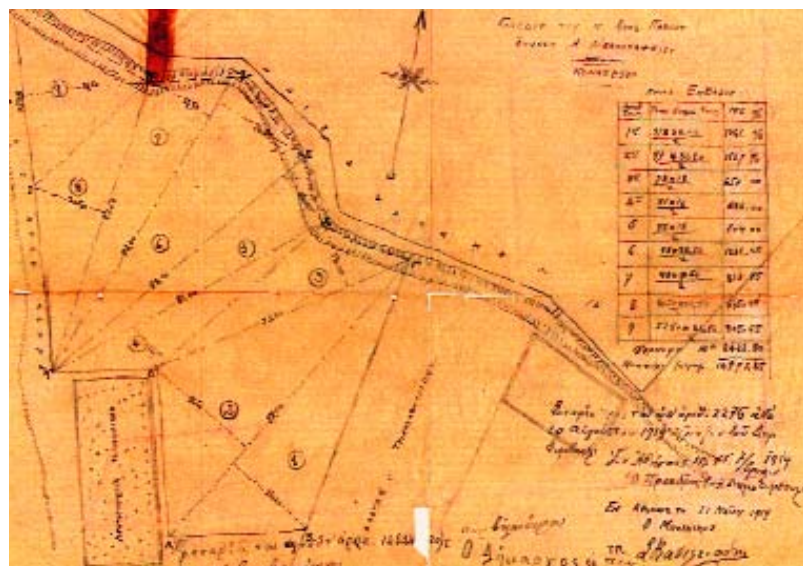
(47.893,41) τετραγωνικοί πήχεις». Η επέκταση αυτή παρουσιάζεται σε τοπογραφικό σχέδιο του 1930²¹ (εικ. 4). Το 1924 προτείνεται από το Υπουργείο Συγκοινωνιών²², σύμφωνα και με τις υποδείξεις της Δημαρχίας, η αύξηση του χώρου του νεκροταφείου, με τη δημιουργία ζώνης φυτειών. Η επέκταση αυτή ολοκληρώθηκε μεν σταδιακά, αλλά ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε τελικά για ταφές, κάτω από την ασφυκτική πίεση εξεύρεσης χώρων ταφής. Στο Κτηματολόγιο του Δήμου Αθηναίων²³ που συστάθηκε το 1936, το Α΄ Κοιμητήριο έχει εξαπλωθεί μέχρι το νεκροτα-

φείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας²⁴. Το ενδιάμεσο ρέμα κλείστηκε, όταν καλύφθηκαν όλα τα ρέματα της συνοικίας Γούβας-Φιλολάου, επί δημαρχίας Σπ. Πάτση (1922-1929)²⁵. Σε υπόβαθρο σχεδίου του 1937 που συμπληρώθηκε μέχρι και το 1938, σημειώνονται όλες οι τμηματικές απαλλοτριώσεις που έγιναν ή που επρόκειτο να γίνουν για την επέκταση του Α΄ Κοιμητηρίου (εικ. 5).

2. Το τμήμα των Διαμαρτυρομένων

Τμήμα Διαμαρτυρομένων στο Α΄ Κοιμητήριο εμφανίζεται για πρώτη φορά επί δημαρχίας Λ. Καλλιφρονά

6. Τοπογραφικό διάγραμμα του 1919, έκτασης που απαλλοτριώθηκε για την επέκταση του κοιμητηρίου, ιδιοκτησίας Α. Παπού για τη συνένωση του τότε Α΄ Κοιμητηρίου με το Ισραηλιτικό. Πηγή: Δ/ση Περιουσίας Δήμου Αθηναίων.

(1895-1899) στο προαναφερόμενο τοπογραφικό σχέδιο του Α΄ Κοιμητηρίου του 1896 (εικ. 2). Πρόκειται για ένα μικρό ορθογώνιο τμήμα, έκτασης 798,75 τ.μ., που σημειώνεται στο σχέδιο με ερυθρά εστιγμένη γραμμή και υπό τα στοιχεία Α, Β, Γ, Δ. Η έκταση αυτή θα είχε παραχωρηθεί, άγνωστο από πότε, είτε λόγω ελλείψεως χώρου στο προϋπάρχον κοιμητήριο των Διαμαρτυρομένων, είτε εν όψει της απόφασης ανέγερσης του Ζαπείου στον ίδιο χώρο, που απαιτούσε την κατάργησή του.

Σαράντα χρόνια αργότερα, το 1936, απεικονίζεται για πρώτη φορά, στο σχέδιο του Κτηματολογίου του Δήμου Αθηναίων, ολόκληρο το τμήμα των Διαμαρτυρομένων που είχε δημιουργηθεί ήδη από το 1914.

Το 1914 επί δημαρχίας Ε. Μπενάκη, σύμφωνα με την Π.Δ.Σ. 18/26.4.1914, το νεκροταφείο των Διαμαρτυρομένων μεταφέρεται στο Α΄ Κοιμητήριο, όπου τους παραχωρείται έκταση 6.176 τ.μ. Η απόφαση αυτή είχε ληφθεί ήδη με το νόμο ΤΟ΄ «Περί ανεγέρσεως καταστήματος των Ολυμπίων», που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 51/5.12.1869. Η μεταφορά του νεκροταφείου των Διαμαρτυρομένων σε επέκταση του μικρού τμήματος που προϋπήρχε, εξηγεί την παρουσία παλαιότερων χρονολογικά ταφών σε αυτό απ' ό,τι στο προγενέστερο τμήμα.

Σήμερα λειτουργεί υπό την επίβλεψη της Γερμανίας, της Δανίας, της Μεγάλης Βρετανίας και των Κάτω Χωρών, με εναλλαγή των επιβλεπόντων χωρών κάθε τέσσερα χρόνια. Η πρόσβασή του γίνεται μέσα από το κοιμητήριο.

3. Το ισραηλιτικό τμήμα

Το ισραηλιτικό τμήμα απεικονίζεται για πρώτη φορά στον τοπογραφικό χάρτη που εκπονεί ο Α. Mommsen το 1866, όπου τοποθετείται στο νοτιοανατολικό άκρο του περιγράμματος του Α΄ Κοιμητηρίου ένα μικρό και ιδιαίτερο τμήμα, το ισραηλιτικό (εικ. 1)²⁶. Στον τοπογραφικό χάρτη των Αθηνών όμως, που εκπονήθηκε από τη

Σχολή Υπαξιωματικών το 1905, το εβραϊκό τμήμα εμφανίζεται σε νέα θέση εκτός του περιβόλου και νότια του Α΄ Κοιμητηρίου. Αυτή δε συμπίπτει με το παλαιό τούρκικο νεκροταφείο που σημειώνεται σε προαναφερόμενους χάρτες και που κατέλαβε τη θέση του. Γνωρίζουμε ότι τμήμα του κοιμητηρίου που συνόρευε με το τούρκικο νεκροταφείο είχε παραχωρηθεί με Β.Δ. στην Ισραηλιτική Κοινότητα κατά το χρονικό διάστημα 1884-1885, επί δημαρχίας Δ. Σούτσου. Το 1910, σε συνεννόηση με τον τότε Δήμαρχο Σπ. Μερκούρη, το εβραϊκό τμήμα επεκτάθηκε σε βάρος του έρημου και αχρησιμοποίητου παλαιού τούρκικου νεκροταφείου²⁷.

Πολύ αργότερα, το 1936, στο σχέδιο του Κτηματολογίου του Δήμου Αθηναίων, το νεκροταφείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας εμφανίζεται αρκετά μεγαλύτερο. Πρόκειται για την έκταση

που το 1916 αγόρασε ιδιωτικά ο Αβραάμ Κωνσταντίνης και την παραχώρησε με «δωρεά εν ζωή» στην Ισραηλιτική Κοινότητα, η οποία με έξοδά της την περιέφραξε με μανδρότοιχο²⁸.

Σήμερα έχει πάψει ουσιαστικά να λειτουργεί και συντηρείται ως μουσειακός χώρος. Έχει ξεχωριστή πρόσβαση από την οδό Ηλιοπούλεως και δεν επικοινωνεί με το υπόλοιπο κοιμητήριο από το οποίο διαχωρίζεται με ψηλό μανδρότοιχο.

4. Το στρατιωτικό τμήμα

Το στρατιωτικό τμήμα ιδρύθηκε το 1941 όταν το (γερμανικό) Φρουραρχείο Αθηνών έκανε κατάσχεση τμήματος του Νεκροταφείου των Διαμαρτυρομένων για τη δημιουργία στρατιωτικού τμήματος.

Σήμερα το στρατιωτικό τμήμα υπάρχει μόνο στην ονομασία, αφού ο Δήμος Αθηναίων παραχώρησε άλλη

7. Άποψη του Α΄ Κοιμητηρίου, π. 1903. Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

έκταση στο νεκροταφείο της Κοκκινιάς²⁹ και ο χώρος έχει εκχωρηθεί για ταφές τριετίας. Η πρόσβασή του γίνεται μέσα από το κοιμητήριο.

5. Ταφές Καθολικών

Δεν δημιουργήθηκε ποτέ ιδιαίτερο τμήμα των Καθολικών μέσα στο Α΄ Κοιμητήριο. Σήμερα λίγες παλαιές ταφές έχουν απομείνει, κυρίως κοντά στο ναό του Αγ. Καρόλου που κτίστηκε το 1928 επί δημαρχίας Σπ. Πάτση (1922-1929) με δαπάνη των Ιωάννου και Αντωνίου Φιξ, στη μνήμη του πατέρα τους Καρόλου Φιξ. Σημαντική ένδειξη για ταφές Καθολικών στο Α΄ Κοιμητήριο από τα πρώτα χρόνια της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους αποτελεί η εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα στην ανατολική πλευρά του ναού του Αγ. Λαζάρου που αναφέρεται στο έτος 1840.

Έργα υποδομής και πρόσβασης

Από το 1840 υπάρχει πληθώρα μαρτυριών για εργασίες και κατασκευές στο Α΄ Κοιμητήριο. Εκτός των εργασιών που προαναφέραμε, σημειώνονται κατασκευές περιβόλων, περιφράξεων, φυλακίων, υπονόμων, χάραξη νέων οδών, τροποποίηση των υπαρχόντων και συντήρηση αυτών, ανόρυξη φρεάτων για την άρδευση των δέντρων, φωτισμός, δενδροφυτεύσεις και κατοικία ιερέα³⁰.

Το 1901 αποπερατώθηκε ο ναός των Αγ. Θεοδώρων που άρχισε να κτίζεται το 1899 σε σχέδια του μηχανικού του Δήμου, Αρμοδίου Βλάχου³¹. Το 1928 επί δημαρχίας Σπ. Πάτση (1922-1929), οικοδομήθηκε το βυζαντινού ρυθμού οστεοφυλάκιο σε σχέδια του Εμμ. Λαζαρίδη³². Το 1939 υλοποιήθηκε το συγκρότημα της εισόδου του Α΄ Κοιμητηρίου σε σχέ-

8. Αεροφωτογραφία του Α΄ Κοιμητηρίου του 2000.
Πηγή: Αρχείο Χαρτών ΥΠΕΧΩΔΕ.

δια του αρχιτέκτονα Άρη Κωνσταντινίδη και του Διευθυντή του Αρχιτεκτονικού Τμήματος του Δήμου Αθηναίων, Ανδρέα Πλουμιστού³³.

Σημειώσεις

1. Ι. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Καπόν, Αθήνα 1993, σ. 19, 20, 30-31, 41-42, 139, 145, 228.
2. Στο ίδιο, σ. 46, 48, 52-53, 74, 80, 91, 94, 122.
3. Στο ίδιο, σ. 139, 145, 228.
4. Το νεκροταφείο αυτό χρησιμοποιήθηκε από τους Τούρκους που έμειναν στην Ακρόπολη, λόγω της παντελούς έλλειψης χώρου ταφής στο φρούριο. Η εκφορά των τούρκων νεκρών για ταφή γινόταν από την πόρτα του Κάστρου που ονομαζόταν για το λόγο αυτό και Πόρτα των Μνημάτων. Στο ίδιο, σ. 198, 228.
5. Σ. Λυδάκης, *Μια πολύτιμη γλυπτοθήκη το Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών*, Ίδρυμα Αισθητικής Μικελή, Αθήνα 1981, σ. 18.
6. F. Altenhoven, «Plan topographique d'Athènes et ses environs, 1837», στο J. A. Sommer (επιμ.), *Carte d'Athènes et ses environs*, Μόναχο 1841.
7. Ο ναός του Αγ. Λουκά κτίστηκε την περίοδο 1842-1845 από τον αρχιτέκτονα Χάνσεν σε έκταση που παραχώρησε η Κυβέρνηση το 1835 στην Καθολική Κοινότητα. Ε. Δαλέζιος, *Ο εν Αθήναις Καθεδρικός Ναός του Αγ. Διονυσίου του Αρεοπαγίτου*, Αθήναι 1965, σ. 22.
8. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1996, σ. 52.
9. Λυδάκης, *ό.π.*, σ. 18.
10. Γ.Π. Παρασκευόπουλος, *Οι Δήμαρχοι των Αθηνών*, Δ. Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, ανατύπωση Αθήνα 2001, σ. 111, 117.
11. Δ. Μικάλαγα, «Ιστορικό περίγραμμα του νέου ναού Αγ. Θεοδώρων του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αθηνών ΛΕ΄* (2000), σ. 685.
12. Η οδός αυτή ένωσε το κέντρο της πόλης με το ναό του Ολυμπίου Διός, ακολουθούσε τη Βόρεια πλευρά του Ολυμπίου και εξυπηρετούσε την επικοινωνία της πόλης με τα διάφορα ιερά κοντά στον Ιλισσό και τους συνοικισμούς που βρίσκονταν στις σημερινές συνοικίες του Παγκρατίου μέχρι τον Υμηττό. Τραυλός, *ό.π.*, σ. 53.
13. Η Πύλη του Αδριανού στα μεσαιωνικά χρόνια ήταν ενταγμένη στο τείχος του Χασεκί και ονομαζόταν Πόρτα της Βασιλοπούλας. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 13.
14. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 132, 156, 225.
15. E. Curtius / J.A. Kaupert, *Athen mit*

Umgebung. Karten von Attika 1875, Βερολίνο 1881.

16. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 207, 290, 321, 369, 390. Δ. Γέροντας, *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων*, Δ. Αθηναίων, Αθήνα 1972, σ. 134, 188, 212.

17. Στο αρχείο του Δήμου Αθηναίων είναι καταχωρισμένα 64 συμβόλαια που αναφέρονται σε αγορές και απαλλοτριώσεις διαφόρων εκτάσεων. Δ/ση Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων, Τμήμα Απαλλοτριώσεων, Αστικός Φ.15.

18. Ε. Σκιαδάς, «Διάρθρωση και σχέδιο του Α΄ Κοιμητηρίου επί δημαρχίας Λ. Καλλιφρονά και η συνοικία του Α΄ Κοιμητηρίου», *Πρακτικά Ημερίδας «Η προστασία των μνημείων της Αθήνας - Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών» Αθήνα 2001*, υπό έκδοση.

19. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 240.

20. Αρχείο Ιωάννη Μазαράκη-Αινιάν.

21. Σχέδιο εκπονημένο από τον Κ. Μπίρη, Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου.

22. Έκθεση Επιτροπής Εκπονήσεως Νέου Σχεδίου Αθηνών, Καλλιθέας, Φαλήρου και Πειραιώς, Υπουργείο Συγκοινωνιών, Ιούνιος 1924.

23. Η κατάρτιση του κτηματολογίου του νεκροταφείου είχε αρχίσει επί δημαρχίας Ε. Μπενάκη (1914-1916) από τον μηχανικό Σπ. Ζερβό. Διακόπηκε με την παραίτηση του τελευταίου και ολοκληρώθηκε το 1917 επί δημαρχίας Γ. Τσόχα. Η. Σταύρου, *Δημοτικόν Ημερολόγιον ΑΘΗΝΑ*, Αθήνα 1922, σ. 62.

24. Ο χώρος που βρίσκεται μεταξύ τους, «έκτασης δεκατεσσάρων χιλιάδων εννιάκοσίων εβδομήντα τριών και εβδομήντα πέντε (14.973, 75) τετραγωνικών πήχεων» αγοράστηκε το 1920 από τον Αναστάσιο Παππού. Δ/ση Δημοτικής Περιουσίας του Δήμου Αθηναίων, Τμήμα Απαλλοτριώσεων, Αστικός Φ.15.

25. Γέροντας, *ό.π.*, σ. 325.

26. Το πρώτο τμήμα που είχε παραχωρηθεί στην Ισραηλιτική Κοινότητα ήταν ένα μικρό κομμάτι γης κοντά στο ναό του Αγ. Λαζάρου που αριθμούσε 5-6 τάφους. Αβραάμ Σαρφάτης, «Η ιστορία των 4 εβραϊκών νεκροταφείων των Αθηνών», *Ισραηλιτική Επιθεώρησης*, φύλλο της 22.6.73, σ. 15.

27. Στο ίδιο, σ. 16.

28. Η έκταση που είχε αγοραστεί και δωρήθηκε από τον Αβραάμ Κωνσταντίνη ήταν πολύ μεγαλύτερη, με εμβαδόν 2.934,86 τ.μ. Όμως ο Κωνσταντίνης απεβίωσε το 1917 προτού προλάβει να ολοκληρώσει τη δωρεά του. Όταν οι κληρονόμοι του εκκάρησαν την έκταση αυτή, σύμφωνα με το υπ' αριθμ.

14.023/14.7.1927 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Αθηνών Νικολάου Γεωργίου Αναστασάκη, στην Ισραηλιτική Κοινότητα, μεγάλο τμήμα της είχε ρυμοτο-

μηθεί για τη δημιουργία της οδού Ηλιουπόλεως και κοινοχρήστου χώρου. Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών.

29. Α. Παππάς, *Ο ιστορικός Ιλισσός και η παρλίσιση περιοχή*, Δ. Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 1997, σ. 283.

30. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 198, 225, 321, 390, 524-525.

31. Μικάλαγα, *ό.π.*, σ. 687.

32. Γέροντας, *ό.π.*, σ. 327. Κέντρο Τεκμηρίωσης Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Λαζαρίδη, Φ. 30.

33. Άρης Κωνσταντινίδης, *Εμπειρίες και περιστατικά*, Εστία, Αθήνα 1992, σ. 60-63.

Βιβλιογραφία

ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε. / ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ-ΠΕΝΝΑ Δ., *Μητρών Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών*, Δ. Αθηναίων, Αθήνα 1972.

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Δ., *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων*, Δ. Αθηναίων, Αθήνα 1972.

CURTIUS E. / KAUPERT J.A., *Athen mit Umgebung, Karten von Attika 1875*, Berlin 1881.

ΔΑΛΕΖΙΟΣ Ε., *Ο εν Αθήναις Καθεδρικός Ναός του Αγ. Διονυσίου του Αρεοπαγίτου*, Αθήνα 1965.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Α., *Εμπειρίες και περιστατικά*, Εστία, Αθήνα 1992.

ΛΥΔΑΚΗΣ Σ., *Μια πολύτιμη γλυπτοθήκη το Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών*, Ίδρυμα Αισθητικής Μιχαήλ, Αθήνα 1981.

ΜΙΧΑΛΑΓΑ Δ., «Ιστορικό περίγραμμα του νέου ναού Αγ. Θεοδώρων του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αθηνών* ΛΕ΄ (2000), σ. 685-698.

MOMMSEN A., *Athenae Christianae*, Lipsiae 1878, ανατύπωση έκδοσης Ares Publishes Inc., Chicago 1977.

ΜΠΙΡΗΣ Κ., *Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20ον αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1996.

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ Α., *Το Παναθηναϊκόν Στάδιον*, ΥΠΠΟ Γεν. Γραμ. Ολυμπιακών Αγώνων-Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2003.

ΠΑΠΠΑΣ Α., *Ο ιστορικός Ιλισσός και η παρλίσιση περιοχή*, Δ. Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 1997.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ Γ.Π., *Οι Δήμαρχοι των Αθηνών*, Δ. Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, ανατύπωση Αθήνα 2001.

ΣΚΙΑΔΑΣ Ε., *Οι συνοικίες των Αθηνών*, Δ. Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, Αθήνα 2001.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Ι. / ΣΤΕΦΑΝΟΥ Ι., *Ο χώρος των νεκρών*, Εργαστήριο Πολεοδομικής Σύνθεσης - ΕΜΠ, Αθήνα 2001.

ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Καπόν, Αθήνα 1993.

ΦΕΣΣΑ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Ε. / ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ Ε., *12 Αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

The Evolution of the First Cemetery of Athens Until the Mid-War Years

Maria Daniel

The First Cemetery of Athens is the first organized burial ground of the city, which was set up in the early years of the Modern Greek state. Its original nucleus, visible until today, was formed in the beginning of King Otto's reign and was gradually expanded into its present extent.

It is the official cemetery of Athens, it is situated at the center of the capital and is considered very important for its historic and artistic merit. Its central part comprises many remarkable pieces of sculpture, being essentially an outdoors collection representative of the nineteenth-century Greek sculpture. Distinct among its religious architecture are the churches of Hagioi Apostoloi (1899-1901) and Hagioi Theodoroi (1899), after Armodios Vlachos' plans, the Catholic church of St. Charles (1928), erected on the expense of the Fix family, the Ossuary (1928), after E. Lazaridis' plans, and the monumental entrance to the cemetery, whose facade was concluded in 1939 according to A. Konstantinidis' plans.

In addition to the burial area of the Orthodox, it also includes the section of the Protestants, transferred there by law in 1914 from the Zappeion grounds, and that of the Israelites, which, having existed since 1866, was expanded in 1910 over the area of the old deserted Turkish cemetery. Only few Catholic burials have been located around the church of the respective dogma.